

EXILUL LITERAR ROMÂNESC POSTBELIC – ACCENTE ȘI NUANȚĂRI NECESARE

Romanian Post-War Literary Exile – Necessary Accents and Nuances

Dumitru-Mircea BUDA¹

Abstract

As it is interweaved with the rise of nations and the fall of the great European empires, the exile encodes, in its morphology, the effects of the global political conflicts from which the two global wars of the century arise. The installation of two successive totalitarianisms, Fascism and Communism, generates two corresponding exiles in Europe, the anatomy of which we decided to study complementary, by reciprocal mirroring, according to John Neubauer suggestions.

Keywords: exile, literature, communism, fascism, Monica Lovinescu

1. Preliminarii

Dacă am efectua o diviziune a istoriei contemporane a fenomenului, s-ar putea afirma că exilul european al secolului XX începe, de fapt, abia după primul război mondial. Din punctul de vedere al exilului, mai ales, e un argument suficient pentru a-l numi, așa cum face John Neubauer, „*secolul scurt*”. E evident, credem, că exilul din acești aproximativ 80 de ani a fost, în spațiul european, infinit mai dureros și de o certă anvergură față decât acela din secolele anterioare. Exilul de secol XIX pălește considerabil în comparație cu efectele traumatice din conștiința celor abia eliberați din persecuția Holocaustului sau a Gulagului.

Aceasta nu înseamnă că nu pot fi distinse, în secolul XX, diferențe la nivelul experienței exilului. Dincolo de ele, însă, e o mare identitate a substanței acesteia, în sensul că atât fascismul cât și comunismul au produs forme de suferință și exil interconectate, omologabile. E motivul pentru care Neubauer crede că „*Cele două totalitarisme care au flagelat secolul trebuie privite în lumina reciprocă, și în oglinzile reciproce, nu neapărat pentru că au fost identice în esență sau forme de manifestare, ci pentru că înțelegerea validă a unuia implică inevitabil cunoașterea contextului celuilalt*”.

Referindu-se la antologia celebră realizată de Eva Behring – *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropaischer Exilliteraturen (1945-1989) / Concepte de bază și autori din literaturile exilelor Est-Central Europene*, același Neubauer observă că, deși e excelent documentată, aceasta ratează oportunitatea unei astfel de iluminări mutuale, focalizându-se exclusiv pe exilurile postbelice din regimurile comuniste. Paradoxul e că scriitorii care se refugiau de sub totalitarismul stalinist se așezau, deseori, în comunități cu rețele sociale de imigranți care erau construite atât din cei care fugiseră de fascism cât și din aceia care îl susținuseră într-o formă sau alta.

E și cazul, inutil să mai adăugăm, exilului românesc din timpul comunismului și, implicit, al soților Ierunca. Acești exilați împărtășesc experiența amară a exilului dar nu pot,

¹ Assist. Professor, PhD, “Petru Maior” University of Târgu-Mureș

sub nicio formă, șterge diferențele asupra viziunilor lor și a ideologiilor de grup. Mai exact, chiar dacă riscant de simplificator: refugiații din calea nazismului sunt predominant evrei sau intelectuali de stânga, în vreme ce aceia care fug din calea comunismului sunt militanți anti-comuniști (cazul familie Ierunca), comuniști reformati (cazul exilaților post-1956 din Ungaria sau a celor post-1968 din Cehoslovacia), profund deziluzionați de trădarea idealurilor lor politice.

Tocmai aceste diferențe, dintre condițiile exilaților proveniți din fostul spațiu de dominație al nazismului și aceia care provin din regimurile comuniste, mandatează un asemenea studiu în complementaritate. Relația dintre primul val de imigranți – proveniți din nazism și al doilea – anti-comuniștii - nu urmează pur și simplu logica cronologiei, ci arată cum fenomenul ulterior a fost condiționat, în fond, de primul. La un nivel mai teoretic, zice Neubauer, prin niște meta-reflecții ce încearcă să sistematizeze percepția exilului, pot fi trase concluzii din ambele experiențe, ca și din acelea cazurilor mai recente de exil European sau global, expatrieri, refugii sau cereri de azil politic.

Teoriile moderne ale exilului încep să fie sistematice odată cu opera Hannei Arendt, cu Theodor Adorno și cu alți exilați fugiți din calea naziștilor. Unii autori contemporani, ca filosoful italian Giorgio Agamben, își stabilesc punctele de plecare în ideile Hannei Arendt. Nici gândirea politică a Monicăi Lovinescu nu procedează diferit, pentru ea contând și nuanțele produse de un Alain Besancon, de pildă.

Alți cercetători, ca palestino-americanul Edward Said și adepții post-colonialismului, aleg să pornească de la reflecția asupra exilului forțat din Europa. Cea mai importantă pentru delimitarea, oricât de aproximativă, a exilului european din care fac parte Monica Lovinescu și Virgil Ierunca ni se pare, și ca aplicabilitate, perspectiva pe linia Arendt-Adorno– Agamben.

Dar perspectiva aceasta nu poate fi coerentă fără o reconsiderare din unghiul experiențelor de exil produse de comunism și de modurile noi de comunicare, de emergența unui univers informațional, începând cu revoluția mediatică din deceniul 6 al secolului XX. Dacă exilul din calea nazismului e esențial pentru a evalua antecedenta exilului din comunism, acesta din urmă îl poate așeza pe primul în lumina comprehensivă, retrospectivă, a propriei experiențe, reevaluând scrierile Hannei Arendt sau pe ale lui Adorno.

Anul în care Monica Lovinescu și Virgil Ierunca reușesc să rămână la Paris, cerând azil în urma sosirii cu burse de studiu, 1948, e același an în care se refugiază în capitala Franței ungurul Laszlo Cs. Szabo, ajuns, ulterior, în Italia, iar apoi stabilit în Londra.

O altă observație pertinentă a lui Neubauer se referă la diminuarea fluxului emigrației Est-Vest în anii șazizeci - „*Exilul e mult diminuat ca aflux, dinspre întreaga Europă Est-centrală, în deceniul șase*”, spune criticul. În România, fenomenul se explică prin celebrul „dezgheț” cultural, care iluzionează, temporar, în acești ani, mare parte din intelectualitatea românească, popularitatea lui Ceaușescu crescând considerabil (mai ales o dată cu criticarea invaziei Cehoslovaciei din 1968). Totuși, *Tezele* din 1971, care readuc literatura în spectrul alienant al cenzurii, al controlului ideologic, provoacă seisme puternice la nivelul

conștiințelor și reapare problema disidenței și a celor două forme de exil – cel interior, numit în genere, în critica literară românească „*rezistență prin cultură*” – cu o sintagmă lansată de filosoful Constantin Noica, respectiv acela înspre Occident. Deși guvernul încearcă să împiedice fenomenul – inclusiv prin arest la domiciliu, închiderea granițelor, refuzul de a da pașapoarte, un număr de scriitori prestigioși reușesc să plece, mai ales datorită protestelor publice internaționale pe care le alimentează și coordonează, într-o tactică tot mai bine definită, Monica Lovinescu la Radio Europa Liberă.

Dramaturgul și poetul Gheorghe Astaloș e unul din numele proeminente ale perioadei (ajuns în 1971 la Paris), și e urmat, cronologic, de Dumitru Țepeneag, care, după momentul desființării de către cenzură a grupului său suprarealist-oniric, devine un critic acerb al regimului și îi e retrasă cetățenia, în timpul unei călătorii în 1975, fiind forțat să ceară azil politic în Franța. Alt membru al grupului oniric, Virgil Tănase, director al Teatrului Național din Iași, publică primul lui roman în Paris în 1977, iar regimul îi oferă un pașaport doar pentru a scăpa de efectele din interior ale protestului lui. Urmează Paul Goma, în 1977 și Petru Popescu – stabilit la Los Angeles.

Exodul din anii 80 îl are, probabil, în prim-plan absolut, pe Ion Caraion, care cere azil politic la Lausanne în 1980, după decenii de persecuție în țară. Eliberat de la Canal în 1955 și rearestat în 1958, muncind în mine de cupru, e eliberat definitiv în 1964. Exilul lui în Occident e scurt, timp de 5 ani, ultimii cinci ai vieții. Alt nume cu rezonanță din lumea scriitoricească a anilor 80 e acela al lui Dorin Tudoran, intrat în greva foamei în aprilie 1985, când i se respinge cererea de emigrare. După 42 de zile de grevă, i se acordă pașaport, din nou - datorită intervențiilor mediatice ale Monicăi Lovinescu.

2. Accente posibile, nuanțe

Atâta câtă este, istoria exilului literar românesc e surclasată net, ca interes și impact cultural, de contemporaneitatea sa postdecembristă. În care s-a revărsat și istoria ultrarecentă, de ultimă dată, a evoluției exilului literar din timpul comunismului. De altfel, suntem tentați să credem că, la noi, exilul literar devine cu adevărat o dimensiune importantă a discursului cultural și o condiție autentică a scriiturii abia începând cu anii 50, când începe exodul intelectualilor anticomuniști din calea noului regim totalitar. Exilul anticomunist al secolului XX se definește mai degrabă prin diferență decât prin continuitate față de formele istorice ale înstrăinării pe care literatura română le-a înregistrat anterior. Diferența majoră provine din anvergura emigrației, dar și din accentuarea sorgintei politice a acesteia. În plus, pe măsură ce urcă pe scara cronologiei, exilul pare să se vindece de complexe de inferioritate ale unei mici culturi marginale, de perplexitățile și frustrările de tot soiul față cu străinătatea și scriitorii se instalează mult mai natural în culturile de adopție, reușind să treacă proba universalității operei.

Prima vârstă a exilului literar românesc ar fi chiar aceea a începuturilor scrisului în Principate – epoca cronicarilor, a lui Miron Costin și Grigore Ureche, urmată de exilul pașoptist, forțat de eșecul revoluției din 1848, ai cărui protagoniști sunt Heliade-Rădulescu,

Bolintineanu sau Bălcescu și ale cărui resorturi sunt descrise în cartea lui Florin Feifer, *Semnele lui Hermes*.

Nu lipsit de spectaculozitate e exilul „feminist” al aristocrației interbelice, incluzând figuri ca Elena Văcărescu, Anna de Noailles, Maruca Enescu sau Martha Bibescu, toate faimoase pentru alchimia amicităților lor literare și pentru cultul mondenității. Prin ele, exilul cultural românesc dobândește prestigiu și notorietate în epoca interbelică dar și ulterior, putându-și revendica, în anii comunismului, o tradiție de noblețe și un oarecare blazon.

„Startul” exilului anticomunist îl dau intelectualii generației războiului, în primul val al cărora se stabilesc în Occident și marile nume ale generației 30 – Eliade, Cioran, Eugen Ionescu, dar și Ștefan Baciuc, Vintilă Horia, Al. Ciorănescu, Aron Cotruș sau Monica Lovinescu și Virgil Ierunca. Odată cu ei, exilul devine o opțiune destinală dictată de rațiuni politice și începe să-și calibreze instrumentele militante, pregătindu-se să inițieze desant-ul mediatic asupra regimului comunist din țară. Primul val de exilați anticomuniști e și acela care așează într-un echilibru, încă instabil, problematic, complexe de inferioritate culturală cu disponibilitatea de adaptare la culturile occidentale.

Chiar Monica Lovinescu insistă, în repetate rânduri, asupra facilității cu care s-ar fi mutat din cultura română în cea franceză, din Bucureștiul ex-interbelic în Paris-ul anilor 50. Un Paris care nu e decât o replică mai mare a capitalei dâmbovițene, fără a strivi prin grandoare, după cum întreaga cultură de adopție e perfect omoloagă celei române dintre războaie. Atâta doar că retorica acestei emigrări relaxate, ferite de orice urmă de șoc cultural, e îndeajuns de ostentativă pentru a putea fi susceptibilă de *bluff*, de tentativă de a camufla un sistem de complexe latente. Pe care scriitura și întreaga activitate culturală a Monicăi Lovinescu le manifestă, de altfel, la tot pasul. O anumită tentație a echivalărilor nu lipsește din discursul Monicăi Lovinescu, mereu preocupată să aducă reperele literaturii române contemporane la nivelul celor din literatura franceză a momentului, să le releve compatibilitatea, complementaritatea, similitudinea. Comparatismul funciar al analizelor ei din *Unde scurte* tratează, în fond, patologia unui complex refulat al marginalității, al culturii mici care trebuie cu orice preț să se legitimeze convenabil în fața unei mari culturi occidentale.

De altfel, exilul Monicăi Lovinescu și al lui Virgil Ierunca nici nu cochetează vreodată cu tentația depășirii complexului, cu instalarea *de facto* în cultura franceză sau europeană. Cum s-a mai observat și afirmăm chiar în lucrarea de față, ambii scriitori renunță la proiectele unor identități scriitoricești franceze, ale unor cariere literare ori academice, în favoarea proiectului protestatar care le va consuma energiile vreme de patruzeci de ani, până la căderea regimului comunist în 1989 și încă mai bine de un deceniu după aceea. Ei sunt, prin aceasta, niște prizonieri voluntari ai unei utopii care e România eliberată de dictatură, România interbelică, europeană, recucerită și reșezată pe cursul ei istoric firesc. Iar exilul lor exprimă radicalitatea protestului public, dar o radicalitate construită gradual, în timp, pe măsură ce prevalența eticului se amplifică, rămânând pe poziții culturale, în universul textelor literare și al contextelor lor.

După o perioadă de relativă stagnare, în anii 60, când iluzia „liberalizării”, indusă de măsurile pro-occidentale ale lui Ceaușescu, domolește exodul, urmează o accelerare fără precedent a fenomenului odată cu introducerea imperativelor dogmatice din *Tezele din iulie*. E momentul când exilul literar românesc pare a se racorda la „vârsta de exil a lumii”, cu o expresie a lui Norman Manea, scriitorii români expatriați reușind să surmonteze pentru prima oară total complexele de inferioritate culturală tradiționale și să profite de vocația cosmopolită a literaturii române, atât de evidentă în timpul primei modernități interbelice.

„Ultimii” exilați sunt și aceia care efectuează transgresia în culturile de adopție fără niciun efort de adaptare, după cum și identitățile lor par să nu mai fie determinate de naționalitate, geografie ori istorie. Sunt scriitorii plecați în anii optzeci sau după revoluția din 1989, pentru care exilul reprezintă mai întâi o șansă de a se afirma în culturi ce permit diseminare largă, beneficiind de serviciul unor limbi de circulație internațională – în care de altfel scriu cu naturalețe, depășind și complexul mai vechi al dependenței sensibilității și creativității literare de limbă. Complex pe care îl deconstruieră cu succes, de altfel, și „clasicii” exilului anticomunist, ca Eugen Ionescu, E. M. Cioran sau Mircea Eliade, în special în opera lui de savant. Scriitorii ca Al. Papilian sau Herta Muller și, mai recent, Andrei Codrescu sau Bogdan Suceavă, transformă exilul într-un atu și exploatează potențialitatea de sens a acestei condiții identitare ambigue. Fiecare își construiește un cod cât se poate de subiectiv al scriiturii, o formulă personală ce își găsește un loc în peisajul eterogen al noii culturi europene ori în acela al culturii americane. În plus, exilații cei mai recentși speculează și noua condiție a scriiturii transpuse în mediul virtual al rețelei, pe internet, transgresând și ultimele reminescente ale barierelor geografice și temporale. Ei devin, probabil, primii cetățeni autentici ai lumii unei literaturi fără frontiere, găsim în scriitură o formulă identitară de extraordinară eficacitate și robustețe prin care își pot defini originalitatea.

Până la ei, însă, istoria exilului literar românesc cunoaște explozia receptării în primii ani de după revoluție, când exilul e recuperat cu sârg și elan muncitoresc de literatura din țară, într-un efort lăudabil ca energie și principiu dar deplorabil ca eficiență și naivitate a așteptărilor. De fapt, toată lumea se grăbește, în literatura română proaspăt ieșită din jumătate de secol de comunism, să restituie exilul istoriei literare, dar nimeni nu știe cu adevărat la ce să se aștepte de la acesta și nimănui nu-i pare necesară și o sistematizare a acestei absorbții dificile. Or, privind înapoi cu onestitate, trebuie să recunoaștem că reintegrarea exilului n-a fost un fenomen produs cu firescul unui magnetism natural, o reîntoarcere într-o matcă originală, ba, din contră, s-a dovedit o aventură mult mai complexă decât era în aparență și care, tratată cu superficialitate, a reușit să producă destule seisme polemice care au stagnat sau blocat procesul în false puncte de incompatibilitate.

Întoarcerea exilaților conotează inevitabil în parabola Fratelui risipitor și, tocmai de aceea, nu are cum să evite deranjarea unor orgolii și izbucnirea unor revendicări răzbunătoare. Mai ales că nici „risipitorii” simbolici nu se întorc ca niște pacifiști disciplinați, ci comunică, fatalmente, numai în dialectul abrupt al protestului, fiind hipercritici și exigenți, indispuși la concesii. Iar deziluzia nu poate decât să fie de proporții, atât pentru unii, cât și pentru ceilalți. Nici foștii exilați, nici internii, arogându-și, cei mai proeminenți moral dintre

ei, calitatea de „exilați interior” (care e, la nevoie, omologabilă polemic celei de exilați externi), nu sunt obișnuiți cu privitul în ochii celuilalt și, cu atât mai puțin, cu descoperirea propriei imagini în aceștia.

Referințe bibliografice

- Adorno, Theodor W., *Minima moralia. Reflecții dintr-o viață mutilată*, Traducere și Postfață de Andrei Corbea, Editura Univers, București, 1999;
- Alexandrescu, Sorin, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, Traduceri de: Mirela Adăscăliței, Sorin Alexandrescu și Șerban Angheliescu, Editura Univers, București, 2000;
- Anderson, Benedict, *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of nationalism*, Verso, London, UK, 1991;
- Feifer, Florin, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, Editura Minerva, București, 1993
- Neubauer, John, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, edited by Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, John Benjamin BV Publishing Co, USA-Netherlands, 2006;
- Neubauer, John, Borbala, Zsuzsanna Torok, *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*, Walter de Gruyter GmbH & Co, Berlin, Germany, 2009;
- Sălcudeanu, Nicoleta, *Patria de hârtie. Eseu despre exil*, Editura Aula, Brașov, 2003